

Проучена су и нека питања општег значаја из средњовјековног периода овог краја, као на примјер: земљорадња, гдје се истиче виноградарство, за које се средња Босна интересира још од XI стољећа; сточарство, које је једна од битних компоненти аграрне производње и сеоског начина живота, главни извор прихода, као код влашких групација; рударство; јавна свратишта која су и у ово вријеме била уносан посао, а о томе свједочи свратиште (кућа – domus) босанског краља Остоје у Коњицу, свратиште патарена у Коњицу и Брадини, а вјероватно и бројне крчме уз руднике; специјализирана занатска производња, ковачи, зидари, лончари, кириције, пријевозници трговинске робе, кожари, кројачи, а спомињу се и занатлије Дубровчани, који у Коњицу живе и раде; професионални трговци за које постоји претпоставка на основу егзистенције трговишта и вароши, који су били у сталним локалима, или који своју робу превозе од трга до села и од села до села; занимање и социјална структура од кметова до краљева босанских; типови насеља гдје се могу запазити: село, варош и град; трговачки путови од којих је за Коњиц могло би се рећи судбоносан природни, а од римског доба и умјетно грађени пут који је повезивао Приморје и Дубровник са средњом и сјеверном Босном, те једним дијелом Паионије; властелинства, гдје је на основу сачуване номенклатуре феудалних односа завилено у саму њихову структуру; властеоски родови Пурчића, Санковића и Обриновића, чија се активност одвијала у околини Коњица и који су били насљедни члаи-ови државног вијећа средњовјековне Босне, господари феудалних области и непосредни вазали владара; владарска имања од најстарије писане вијести о владарској домени у тзв. босанској Неретви за вријеме бана Твртка 1356. године: *in sigia postra in Neretha*; територијално-политичка организација од њене основе – сеоске општине до феудалне области; околина Коњица у ширим политичким оквирима; босанска црква, која је ту у XV стољећу имала један од најјачих центара; урбанистички развитак Коњица; значење имена Коњиц за које засада нема рационалиог објашњења које би му могло протумачити значење и настанак и проблем неких фалсификата у вези са Коњицом.

Треба нагласити да ова монографија представља велик допринос археолошкој и историјској науци, успјелу везу археологије и писаних извора, ослон једних на друге.

Претпоставка у једној, може наћи потврду у другој бранши. Један дио грађе се објављује први пут, а резултати неких анализа имају шири значај за културну историју читаве Босне и Херцеговине.

Ко год се буде интересирао за богату историју ове регије, која представља изразито чвориште на којему су се додиривала, мијешала, прожимала, оплођавала и сукобљавала различита културна, етничка и политичка кретања са истока и запада, са сјевера и југа, може посегнути за подацима који су овдје темељито дати.

Нилевић Борис

Е. П. НАУМОВ: *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII – XV в. в.*, Издавательство «Наука», Москва 1975, (стр. 336)

Поред уводне, ово дјело има још три главе, те закључак и библиографију. У првој глави расправља о теми: «Српско друштво у епохи развијеног феудализма». У другој о «Структури феудалног земљишног власништва и феудалне класе у Србији од XIII до XV стољећа», а у трећој о «Развоју српске феудалне државности».

Овим дјелом аутор је настојао да научно објасни и прикаже динамику развоја власничко-друштвених процеса и промјена државно-политичке структуре српске

феудалне државе и друштва од краја XII до половине XV стољећа. Ова књига представља специјално истраживање система српскога феудализма и обухвата период времена од ослобођења од власти Византије до турско-османскога завојевања. У њој су приказани економика, социјално и политичко уређење средњовјековне Србије. Знатно простора посвећено је мање изученим проблемима, као што су: структура владајуће класе феудалне Србије, међусобни односи централне власти и разних слојева и група феудалне класе, као и одраз тих момената на феудалну идеологију.

У уводном поглављу аутор даје приказ, оцјену и карактеристику научних истраживања и достигнутих резултата периода феудалног друштва у Србији. При томе излаже своје мишљење о радовима наших историчара за тај историјски период. Важно је примјетити да историјска наука располаже за Србију тога времена, у поређењу са сусједним балканским земљама (Бугарска, Босна, Албанија) врло опсежним материјалом историјских извора. Особито доста изворног материјала оставио је период владавине Немањића. Аутор врши упоређења изворних текстова византијског и српског поријекла и констатује многе идентичности према грчким текстовима. Исто тако, аутор наводи велики број расправа које се односе на овај период српске историје. Он полемички са поставкама неких наших историчара, као И. Божића, С. Ђирковића, Радојковића, Динића, Новаковића, нарочито у односу на приказ друштвено-државног система у вријеме владавине династије Немањића. Аутор наглашава да је поставио задатак да истражи основне линије и путеве развоја српског феудализма, дијелом еволуцију феудалне земљишне својине и имунитета, еволуцију српске феудалне монархије и њених политичких теорија. При томе писац је имао могућност да се користи не само многоструким и разноврсним комплексом сачуваних извора, него је избјегао једностраност у истраживању прошлости српских земаља, настојећи да изврши анализу економских, социјалних и друштвено-политичких, а тим самим у извјесној мјери и историјско-културних аспеката тога широког круга проблема. Аутор сматра да политичка структура српских земаља у доба владавине Стевана Немање и његових синова и унука није довољно испитивана. Он испитује готово из деценије у деценију, промјене које се јављају унутар владајуће феудалне класе. То чини у првом реду на основу промјена које су се јављале у употребљаваној терминологији за припаднике феудалне класе. Иначе, он се на нов начин користи и анализира податке и наводе сачуваних извора, а посебно текстова манастирских повеља (Хиландара и других манастира).

Аутор цитира, било попутно уз сами текст своје расправе, било на њеном крају, сву историјску научну и стручну литературу релевантну за период феудализма. Он истиче бројност и садржајност, те богатство и разноврсност сачуваних изворних материјала, што омогућује научну анализу и реконструкцију српског феудалног друштва и државе. За њега су од посебне важности, за разјашњавање процеса развитка феудалног господарства, еволуције земљопосједа и положаја феудалних врхова, даровне повеље српских владара свјетовним и црквеним земљовласницима. Уз то истиче и важност наративних извора за допуну документарних за изучавање наведенога периода, као што су хагиографије, биографије, летописи, родослови, те дјела византијских писаца. Истовремено указује на њихове основне недостатке. На тај начин он даје шири осврт на изворе и њихову обраду и указује шта би, по његовом суду, у томе смислу још требало допуњавати. Писац критички указује да се у неким истраживачким радовима послеријатне југословенске историографије »запажа и супротна тенденција повезана са настојањем да се ограничи сфера употребе термина 'феудализам' и 'феудалин'«. Он сматра да се, чак, често избјегава њихова примјена код карактерисања српске средњовјековне државе и друштвених односа.

Динамичан развој српског феудалног друштва, по мишљењу аутора, почиње епохом развијенога феудализма, односно владавином Стевана Немање. Он указује на сложеност и промјенљивост економских, друштвених и правно-политичких процеса у феудалној Србији, те уочава њихов специфичан развитак. Аутор настоји да прикаже динамику развоја и унутарње процесе, како код владајуће феудалне класе,

тако и код масе сеоског и градског становништва, која се временом слила у једнолику масу себара. По његовој оцјени, економика Србије тога времена, по нивоу свога развитка, по процесима друштвене подјеле рада (пораст градова, издвајање заната, интензификација сеоског господарства) примакла се осталим европским земљама, иако је епоха развијеног феудализма у Србији наступила нешто касније, него у низу држава западне и централне Европе. Ипак, признајући ту општу карактеристику процеса економског, социјалног и историјског развитка, аутор упозорава на важност истраживања особености српског феудализма, те испољавање његових специфичних црта у односу на друге државе средњовјековне Европе тога времена. Повећавање црквених посједа, од доба Стевана Немање, имало је велики значај за развој феудалног земљовласништва у српској средњовјековној држави. Пажљиво анализирајући, нарочито текстове средњовјековних манастирских повеља, аутор открива промјене које су настале, како у структури феудалне привреде, тако и у друштвеним односима, који су се временом погоршавали, у првом реду за сељаштво. Он тврди да је значајан економски раст у XIII стољећу заустављен низом унутрашњих борби и пустошења. Према њему су се на економику српског друштва негативно одразила и Душанова освајања. Анализа сачуваних извора допушта да се довољно подробио прате основни правци и тенденције економског развоја српских земаља у епохи развијеног феудализма. Велики фактографски материјал, који се односи на разне крајеве Србије (Рашка, Зета, Зетско приморје и Захумље) говори о постепеном порасту, особито у другој половини XIII стољећа, улоге земљорадње и значајном повећању интензивних култура (виноградарство, маслинарство и др.), о проширивању површина обрадивог земљишта на рачун крчења шума, дијелом шикара и испаша. У то вријеме долази до пораста градова, како оних који су одраније постојали, тако и нових градова (Брсково, Ново Брдо и др.). Они су постали крупни центри трговине, занатства, рударства. Уочава се знатно проширење вањске трговине Србије. Она се на тај начин укључила у општу европску робну размјену.

Из тих излагања аутор закључује да анализа основних праваца економско-друштвеног развитка Србије XIII до XV стољећа дозвољава да се утврди да се наведена етапа у историји српског друштва нужно сматра периодом развијеног феудализма, и то без обзира на присутност извјесних особености из дотадање прошлости, као остатака дофеудалних односа.

Изражујући процесе у политичком уређењу српске државе Немањића од краја XIII до средине XIV стољећа кроз снажење феудалног сепаратизма и њему супротне политике централизације државне власти, аутор је мишљења да је цијели низ аспеката тога проблема до сада мало изучен, без обзира на то што је у историјској литератури обрађиван низ питања унутрашње политичке историје Србије тога времена. При томе он указује на значај и смисао унутар класних конфронтација и борби међу члановима династије Немањића, те сукоба са црквеном и свјетовном врхушком. За аутора је посебно важно питање структуре државне власти у приказу узајамних односа централне управе и удјелиних кнежева, затим објашњење метода и средстава борбе централне власти против феудалног сепаратизма. То важи и за питање одраза свих тих сложених проблема у званичној литератури рашке традиције и политичких концепција тога времена. Посебно је интересантно размотрити те промјене у политичкој доктрини династије Немањића и централне власти које су наступиле послје проглашења аутокефалне српске архиепископије (1219. г.), те њиховог одраза у титулатури српских краљева.

Резимирајући разматрања о промјени и развоју српског друштва и државе у XIII стољећу, аутор закључује да су путеви политичког развитка српске државе тога времена несумњиви успјеси централне власти и њеног курса ка уједињавању, који су постигнути у тешкој борби против сепаратистичких стремљења удјелних кнежева, локалних претендента из реда саме династије Немањића. Ти успјеси централизаторске политике српске феудалне монархије испољили су се у јачању унутар

политичког положаја у самој земљи, у сузбијању непријатељских владара, у пригушивању центрифугалних снага, у обезбјеђивању јединства у самој цркви, у јачању утицаја православне архиепископије. Посебно важан резултат политичкога курса централне власти, у смислу преуређења политичкога система српске државности, била је ликвидација свих или готово свих удјелних и полу самосталних кнежевстава и одстрањивање локалних владара из редова потомака ранијих владара Дукље и Захумља, што се вјероватно збило половином XIII стољећа. Ти процеси еволуције политичкога система феудалне Србије нашли су свој израз и у извршеним промјенама официјелне идеологије тога времена и у сфери државно-правне теорије. Закономјерна посљедица настојања представника централне власти, који су се ослањали на сарадњу вишега православнога духовништва, јавила се у промјенама титулатуре српских краљева, који су се у томе времену стали називати »самодршцима«.

За дати период српске државе карактеристично је обнављање рада општедржавних сабора, који су обједињавали владајуће слојеве свјетовних и духовних феудалаца. Могуће је претпоставити да се централна власт ослањала на подршку већег дијела владајуће класе, искоришћујући сведржавне сталешке саборе за јачање својих позиција, за учвршћење норми сведржавне законитости на рачун партикуларистичких настојања удјелних кнежева и најмоћнијих свјетовних велможа.

Закључујући своју расправу и разматране процесе српске феудалне државности у периоду владавине Немањића, па до турскога завојевања, аутор указује на веома сложену и противрјечну динамику српске феудалне монархије. Он сматра да је за њу карактеристична дјелотворна и неједносмјерна еволуција система државне власти, структуре политичко-административне управе, промјенљивости у односима између феудалне централизације и локалнога сепаратизма. Све се то одразило на особености главних етапа развојка феудалне српске државе, крхкости и слабашности Немањине државе и његових насљедника, која је, у ствари, представљала федерацију разних кнежевстава и удјела – на касије нарастање феудалнога сепаратизма и подјеле Србије крајем XIII и почетком XIV стољећа у доба владавине Драгута и Милутина, а затим, послје успјешних и обимних освајања, у подизању српско-грчкога царства Душанова, чији је распад и хаос феудалне анархије, поново довео ка постепеном јачању централне власти у доба деспота (XV ст.) и ликвидацији кољедњих удјелних кнежевстава и влада у српским земљама.

Анализа сачуваних извора свједочи о томе да је развој феудалне српске монархије протицао у сталној измјени реалнога односа између уједињујућих и центрифугалних тенденција, а то је са своје стране налазило одраза у политичком систему државе, у присуству или одсуству удјелних кнежевина и других полусамосталних области, у слабости или јачању позиција централне власти, која је налазила за себе подршку у овим или оним круговима владајуће класе, у еволуцији улоге државних сабора, који су се јављали као представници феудалних слојева и њиховог односа према црквеним и обласним саборима. Те промјене политичкога система налазиле су свога израза и у сфери феудалне идеологије у којој су никле концепције »јединства државе« српских владара или, пак, напротив, појаве претензија »удјелних« држава. Све се то одражавало у спомиеним друштвено-политичке мисли тога времена.

По мишљењу аутора, феудални аграријски односи су од средине XII стољећа прошли не мали пут развоја, док су у основним српским земљама осим »дједине« и »племенштине« (потпуне насљедне сопствености феудалне породице, рода, »племена«) и условно земљишне државине, појавила специфична разноврсност феудалне земљишне сопствености, која није била повезана са посједовним правима широког круга родбине (»братства« у босанским повељама) и од почетка XIV стољећа добила је назив »баштина«. Како изгледа, у смислу пуне феудалне сопствености у Србији с краја XII и до почетка XIV стољећа употребљавао се термин »село« (исто као и за манастирска и црквена имања), понегдје »ждреби« (жреби), можда »дједина« (дједовска насљедна земља), »намјестије« (насљедство, насљедни посјед). Уочавајући примјетну блискост (у XII и XIII стољећу) у феудалној терминологији Србије

и Босне, аутор дозвољава да је у том периоду (посебно у западној Србији и у Захумљу) постојао и термин »племенштина« или »племенита земља«, који је остао карактеристичан за босански аграрни систем. Истоветност у терминологији аграрнога система дозвољава тврђу о великој блискости феудалних односа Србије и Босне у XII и XIII стољећу у почетном периоду државе Немањића, те самосталне државности босанске. За успјешно истраживање динамике у феудалним односима за аутора су од не малог значаја промјене садржаја неких термина, а посебно ријечи »властела«. Он тврди да је почетком XIV стољећа ранија ознака ријечн »бољари«, »војници« и других замијењена јединственим термином »властела«, који је раније означавао само виши слој владајуће класе.

Узевши у цјелини, ово дјело није статичан приказ српског средњовјековног друштва, већ приказ динамике његовог развоја у фази феудализма. Ова књига представља сажет приказ основних етапа развоја српске феудалне државе, њене друштвене структуре и имовинских односа, те феудалне производње и привреде. Дјело представља комплексну грађу за изучавање српскога феудализма засновано не само на анализи основних линија и тенденција развитка феудалне државности већ и на динамици феудалног земљишног власништва, те промјенама у структури владајуће класе тога времена. До сада је на руском језику и од совјетских аутора написана обимна научна и стручна литература о нашој националној историји, а посебно о периоду средњег вијека. Од савремених аутора споменуто само неколицину: Боброва, Бромлеј, Готје, Грачев, Достјан, Москаленко, Никитин, Соколовски, Хвостова, Шаферова (нарочито плодан писац) и још неки. Међу совјетским ауторима највише је истраживао и писао о историји средњевјековне Србије Евгеније Павлович Наумов. До сада је штампао око 35 научних радова. Ово дјело је резултат и сиптеза његових многобројних радова, студија и монографија из историје српскога феудализма.

Фуад Слипичевић

ЈАРОСЛАВ ШИДАК: *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*, Загреб 1974, (стр. 400)

Мало је проблема у историографији побудило такву пажњу историчара и других научника као »Црква босанска«. Па и поред тога не може се рећи да је овај проблем коначно ријешен. Напротив, различита мишљења приликом изучавања појединих питања овог проблема још више су дошла до изражаја, а тиме је и проблем »Цркве босанске« остао и даље актуелан. Мада извјестан број хипотеза отпада као сувишан, преостају бројне појединости, важне за цјеловито рјешење, којима треба посветити доста пажње. Па ипак, неке црте коначног рјешења овог проблема већ се сасвим добро називу.

Низу књига о проблему »Цркве босанске« придружила се и књига Ј. Шидака *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*.

Истина она не доноси нека нарочито нова открића (углавном су то већ објављени радови), али су нова нека гледања којима се жели овај проблем још више развијетли. Као што то и сам аутор каже, књига садржи већ раније објављене радове у раздобљу од 1950. до 1969. године, затим коментаре у којима аутор покушава да ревидира извјесне ставове и погледе других историчара. Осим композиционих, стилских и језичких измјена у односу на раније радове, проведене су и неке измјене у самом садржају текста. Све ове промјене, углавном, видљиве су у научном апарату.